Review Of Research
Vol.1, Issue. 3, Dec. 2011
ISSN:-2249-894X Available online at www.ror.isrj.net

ORIGINAL ARTICLE

हिंदु कोड बिल आणि स्त्रीयांच्या विकासाचे कायदे

एस. एन. सलवदे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख , वालचंद कॉलेज ऑफ आर्टस् ॲण्ड सायन्स, सोलापूर.

सारांश :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आधुनिक भारताच्या जडण-घडणीमध्ये अतिशय महत्वाची भूमिका बजावलेली आहे. त्यांनी दलितांच्या उध्दारासाठी ज्याप्रमाणे प्रयत्न केले, त्याचप्रमाणे भारतीय स्त्रीच्या उध्दारासाठी अतिशय महत्वपूर्ण प्रयत्न केलेले आहेत. त्यांनी ब्रिटीश काळापासून स्त्रीयांच्या समस्येकडे अतिशय बारकाईने लक्ष देऊन स्त्रियांना कायदेशीर अधिकार मिळाले पाहिजेत, त्यासाठी मुंबई - प्रांतिक विधीमंडळाचे सदस्य व ब्रिटीश काळात मजूरमंत्री असताना स्त्रियांसाठी महत्वाच्या तरतूदी केल्यानंतर राज्यघटनेमध्येही महिलांसाठी अतिशय महत्वपूर्ण तरतूदी करुन पुरुषाबरोबरच स्त्रियांनाही महत्वाचे अधिकार दिले. स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांना नागरी जीवनामध्ये अधिकार असावेत म्हणून हिंदु कोड बिलाची निर्मिती केली. हिंदु कोड बिलामध्ये स्त्रियांना महत्वाचे अधिकार देऊन अनेक वर्षापासून उपेक्षेचे जीवन जगत असलेल्या स्त्रियांना नागरी अधिकाराची तरतूद करुन स्त्रियांच्या हक्कांचा जाहीरनामाच तयार केला. हिंदु कोड बिल मंजूर व्हावे असे त्यांना वाटत होते. त्यासाठी त्यांनी अतिशय प्रयत्न केले. परंतु ते मंजूर होण्यास विलंब लागत असल्यामुळे त्यांनी कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला. त्यांच्या राजीनाम्यानंतर तुकड्या-तुकड्यांनी हिंदु कोड बिल मंजूर झाले अन् भारतातील स्त्रियांना जे काही अधिकार आहेत त्याचे शिल्पकार डॉ. आंबेडकरच आहेत असे म्हटल्यास काहीही वावगे ठरणार नाही.

हिंदु कोड बिलाची पार्श्वभूमी :-

ब्रिटीश भारतात येण्या अगोदर भारतामध्ये कौटुंबिक जीवनासाठी कोणतेही कायदे नव्हते. प्राचीन हिंदु कायद्यामध्ये आज्ञा, नीती आणि रुढी या तीन गोष्टी प्रमाण मानल्या जात होत्या. हिंदुंच्या आचारावर धर्माचा जबरदस्त प्रभाव होता. प्राचीन हिंदु कायदा मुख्यत्वेकरुन मनुस्मृती, याज्ञवल्क्यस्मृती व कौटिल्याचे अर्थशास्त्र या तीन ग्रंथावर आधारीत होते. मात्र ह्या तीनही ग्रंथामध्ये सुसंगती नव्हती. मनुस्मृतीमध्ये लिंगावर व वर्णावर अधारीत भेदभाव केला जात होता. यामध्ये उच्च वर्णियांना विशेष सवलती होत्या, तर स्त्रियांना व शुद्रांना दुय्यम दर्जा दिला जात होता. मनुस्मृती हा हिंदुंचा पवित्र ग्रंथ मानला जात होता. मध्ययुगापर्यंत पारंपारीक कायद्यांचा प्रभाव होता. परंतु पारंपारीक कायद्यामध्ये सुसुत्रता नव्हती. त्यानंतर कोणत्याही राजाने या कायद्याची सुसुत्रता केलेली नव्हती. त्यानंतर मुस्लिम राज्यकर्त्यांनीही समाजातील निरनिराळ्या जाती जमातीच्या अंतर्गत बाबतीत हस्तक्षेप करण्याचा प्रयत्न केला नव्हता. विवाह, काडीमोड काळातही ब्रिटीशांनी अनेक वर्षे हस्तक्षेप न करण्याचे धोरण घेतले होते. ब्रिटींशांनी सती प्रथेला बंदी, बालहत्या प्रतिबंधक कायदा, बालविवाह विरोधी कायदा असे काही कायदे केले. परंतु रचनात्मक कायदे केले नव्हते. त्यानंतर १९३७ चा देशमुख कायदा व नंतर राव समिती नेमली. नंतर भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. आणि कायदेमंत्रीपदी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची निवड झाली आणि कायदेमंत्री झाल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी राव समितीच्या शिफारशीमध्ये अमूलाग्र बदल करुन व्यापक असे हिंदु कोड बिल तयार केले.

Review Of Research
Vol.1, Issue. 3, Dec. 2011
ISSN:-2249-894X Available online at www.ror.isrj.net

हिंदु कोड बिलातील तरतूदी :-

डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेत स्त्रियांना राजकीय व आर्थिक अधिकारांची तरतूद केलेली होती. भारतीय राज्यघटनेचा कलम १४ ते २१, २९ मध्ये महत्वाच्या तरतूदी केल्यानंतर हिंदु स्त्रियांच्या नागरी हक्कांकरीता महत्वाच्या तरतूदी केलेल्या आहे.

हिंदु कोड बिलाच्या कलम २ मध्ये हिंदु कोड बिल हे पारशी, मुस्लिम, ख्रिश्चन, ज्यु धर्म वगळता सर्व जाती पंथ याचा या बिलामध्ये समावेश असेल अशी तरतूद करुन या बिलामध्ये पुढील तरतुदींचा समावेश केला.

विवाह विषयक तरतुदी :- हिंदु कोड बिलाच्या भाग दोनमध्ये विवाह विषयक तरतुदी केलेल्या आहेत. या कायद्याने दोन प्रकारचे विवाह अधिकृत ठरविले आहेत. विधीपुर्वक
झालेला विवाह आणि नोंदणीकृत पध्दतीने झालेला विवाह अशा दोन प्रकारच्या विवाहाला मान्यता दिली आहे.

धार्मिक पध्दतीचा विवाह हा संस्कारयुक्त विवाह ग्राह्य मानला जात होता. परंतु या तरतुदीनुसार नोंदणीकृत विवाहाला मान्यता देऊन विवाह नोंदणी अधिकाऱ्याची नोंदणी राज्य व केंद्र सरकारने करावी व ज्याचे लग्न होणार आहे त्यापैकी एकाने ३० दिवसाच्या आत सुचना द्यावी व त्यानंतर तक्रार न आल्यास परवानगी द्यावी.

आंतरजातीय विवाहाला संमती :- हिंदु कोड बिलामध्ये प्रथमच आंतरजातीय विवाहाला संमती देण्यात आली. आंतरजातीय विवाहाबरोबरच सगोत्र विवाहाला मान्यता देण्यात आली. हिंदु परंपरेने जातीबाह्य विवाह रद्द समजला जात होता. हिंदु कोड बिलामध्ये जातीचे उच्चाटण करण्याच्यादृष्टीने कोणत्याही जाती-जातीत विवाह करण्याची तरतूद केली.

लग्न बेकायदेशीर ठरविण्याची तरतुद :- हिंदु कोड बिलाच्या कलम २८ व २९ मध्ये विवाह रद्द करण्याची तरतूद केली आहे. वधु किंवा वर यापैकी एकजण संभोगास अक्षम्य असेल किंवा दोघेही संपिड असतील तर तो विवाह बेकायदेशीर ठरेल व विवाह विच्छेद होऊ शकेल. परंतु विवाह झाल्यानंतर ३ वर्षाच्या आत अर्ज करावा लागेल.

घटस्फोटाची तरतूद :- हिंदु कोड बिलाच्या भाग ३ मध्ये घटस्फोटाची तरतूद करण्यात आली आहे. पुर्वी एकदा विवाह झाल्यानंतर घटस्फोटाची तरतूद केली. त्यांनतर हिंदु कोड बिलाच्या कलम ३३ ते ३८ मध्ये पुढील कारणांसाठी घटस्फोटाची मागणी करता येईल. यामध्ये

(१) विवाह केलेल्यापैकी कोणताही पक्ष नपुंसक किंवा वांझ असेल,
(२) पतीने रखेल किंवा बाई ठेवली असेल किंवा पत्नी कोणत्याही दुसऱ्या माणसाची रखेल आहे, अगर वेश्येचे जीवन जगत असेल,
(३) वेड लागणे किंवा दुरुस्त न होण्याजोगा मनाच्या कमकुवत स्थितीत असेल,
(४) धर्मांतर,
(५) असाध्य रोग, गुप्तरोग क्रौर्य,

वरीलप्रमाणे विवाह रद्द होऊन घटस्फोट घेतल्यानंतर पत्नीला पतीपासून पोटगी मागण्याचा अधिकार असेल त्याची तरतूद करण्यात आली.

वारसा हक्काचे सहिंतीकरण :- हिंदु कोड बिलाच्या भाग पाचमध्ये एकत्र कुटुंबाच्या मिळकतीप्रमाणे वारसा हक्काची तरतूद करण्यात आली. हिंदु कोड बिलाच्या पुर्वी भारतामध्ये मिताक्षरा व दायभाग या दोन पध्दती होत्या. मिताक्षरामध्ये पुरुषास संपत्तीचा वारस मिळत असे. नवीन विधेयकामध्ये स्त्री धनाचे वेगवेगळे प्रकार एकत्र करुन मुलाप्रमाणेच मुलीसही बरोबरीचा हिस्सा मिळावा अशी तरतूद करण्यात आली.

दत्तक विधानातील बदल :- हिंदु कोड बिलामध्ये दत्तक विधानाविषयी व्यापक तरतूदी केलेल्या आहेत. दत्तक देण्यासाठी व घेण्यासाठी पतीने पत्नीची परवानगी घ्यावी. तसेच जातीचे बंधन रद्द केले. दत्तक देणारे आई-वडील सबल मनाचे असावेत. दत्तक घेताना पुर्वीचे मुल नसावे व दत्तक देणारे व घेणारे यांच्या खुल्या संमतीने दत्तक विधान झाले पाहिजे.

Review Of Research
Vol.1, Issue. 3, Dec. 2011
ISSN:-2249-894X Available online at www.ror.isrj.net

दुसऱ्या विवाहास बंदी :- हिंदु कोड बिलामध्ये दुसऱ्या विवाहास बंदी घातलेली आहे. स्त्री किंवा पुरषाने पहिले ल□ झाले असता □ोर्टाच्या हुकूमनाम्याशिवाय व पहिल्या जोडीदाराबरोबर घटस्फोट झालेला नसलेस आणि दुसरे लग्न करण्याचा प्रयत्न केल्यास गुन्हा समजून शिक्षेस पात्र समजले जाईल.

अज्ञान व पालकत्वासंबंधी तरतूदी :- हिंदु कोड बिलामध्ये अज्ञान व पालकत्व याबाबतीत तरतूद केलेली आहे. अज्ञान म्हणजे □ोण त्याची व्याख्या केलेली आहे.

"ज्याची १८ वर्षे पूर्ण झालेली नाहीत अशा बालकास अज्ञान मानावे." तीन वर्षापेक्षा कमी वय असणाऱ्या बालकाचा □ब्जा आईवडीलाकडे असावा अनौरस मुलगा व अनौरस मुलगी हिचे पालकत्व आई व नंतर वडिलाकडे असेल.
वरीलप्रमाणे महत्वाच्या तरतुदी असलेले विधेयक डॉ. आंबेडकरांनी केले या विधेयकालाच हिंदु कोड बिल म्हणतात.

हिंदु □ोड बिलावर झालेली चर्चा :- हिंदु कोड बिल तयार केल्यावर ते सभागृहात सादर करण्याच्या अगोदरपासूनच सनातनी लोक त्याला विरोध करीत होते. २४ फेब्रु. १९४९ रोजी सरकारतर्फे हे बिल डॉ. आंबेडकरांनी लोकसभेत सादर केले. हिंदु कोड बिलाची लोकसभेमध्ये परवड झालेली होती. या बद्दल डॉ. आंबेडकरांनी खंत व्यक्त केली आहे. १९४९ साली फक्त ४ दिवस मार्च १९४९ मध्ये एक दिवस एप्रिलमध्ये दोन दिवस अशाप्रकारे फार कमी दिवस चर्चा होत होती. ५ फेब्रुवारी १९५१ साली ते चर्चेला घेतले. ५, ६, ७ फेब्रुवारी हे तीन दिवस सभागृहात चर्चा झाली. हिंदु कोड बिलाच्या चर्चेच्यावेळी मोठ्या प्रमाणात विरोध झाला व काही प्रमाणात समर्थ-नही मिळाले.

विरोध□ :- हिंदु कोड बिलाला विरोध करणारे अनेकजण होते. या विरोधाचे अनेक वेगवेगळे प्रकार होते. धार्मिक दृष्टीकोनातून, राजकीय दृष्टिकोनातून व जातीय व्देशातून या बिलाला विरोध होता. हिंदु कोड बिलाला विरोध कर□ारे □ाही प्रमु□ विरोध□ पुढीलप्रमाणे होते.

राजेंद्रप्रसाद यांचा विरोध - हिंदु कोड बिलाला सर्वात जास्त विरोध होता तो तत्कालीन राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांचा. हिंदु □ोड बिल सादर करण्याअगोदरपासून त्यांनी पंडीत नेहरुंना अनेकवेळा पत्रे पाठवून बिल सभागृहात मांडू नये असे बजावले होते. त्यानंतर मंत्रिमंडळ व सभागृह हे जनतेकडून निवडून आलेले नाहीत. त्यामुळे हे बिल मंजूर करण्याचा अधिकारच नाही अशी भुमिका त्यांनी घेतली.

इतर सदस्यांचा विरोध - पट्टाभि सितारामय्या - हिंदु कोड बिलाला त्यावेळचे काँग्रेसचे अध्यक्ष पट्टाभि सितारामय्या यांनी तीव्र विरोध केला. त्यांचा असा मुद्दा होता की, लोकसभेसारख्या राजकीय संस्थेने हिंदु कोड बिलासारखे धार्मिक व नागरी जीवनविषयक □ायदे करु नयेत. त्यांच्या मते लोकसभेमध्ये फक्त राजकीयच निर्णय
झाले पाहिजेत. धार्मिक बाबतीत लोकसभेत नियम होऊ नये असे त्यांचे विरोधाचे मुद्दे होते.

पंडीत मुकुट बिहारीलाल भार्गव - अजमेर मेवाडचे प्रतिनिधी पंडीत मुकुट बिहारीलाल भार्गव यांनी हिंदु कोड बिल हे सभागृहाने मंजूर करु नये. आगामी निवडणुकीनंतर या बिलाचा विचार व्हावा असे मत मांडले.

ठाकुरदास भार्गव - पंजाबचे ठाकुरदास भार्गव यांनी हिंदु कोड बिलाला तीव्र विरोध केला. त्यांनी संपत्तीमध्ये मुलींना हिस्सा देऊ नये अशी मागणी केली.

-नझरुद्दीन अहमद - प. बंगालचे मुस्लिम लीगचे प्रतिनिधी मौलाना नझरुद्दीन अहमद यांनी अनेक अडथळे आणले. त्यांनी टाईमपास व्हावा म्हणून एकवेळ ७ तास सलग भाषण केले. त्यांनी हे बिल मंजूर करु नये, ते ऐच्छिक ठेवावे अशी त्यांची मागणी होती.

डॉ. शामप्रसाद मुखर्जी - डॉ. शामप्रसाद मुखर्जी हे काँग्रेसमधून बाहेर पडल्यानंतर त्यांनी विरोध करण्यास सुरुवात केली. त्यांनी डॉ. आंबेडकरांना 'आधुनिक मनु' बनायचे आहे म्हणून त्याला विरोध केला. त्यानंतर श्री. भट्ट, श्री. दास या सदस्यांनीही या विधेयकाला तीव्र विरोध केला.

Review Of Research
Vol.1, Issue. 3, Dec. 2011
ISSN:-2249-894X Available online at www.ror.isrj.net

धार्मिक सनातन्यांचा विरोध - (धर्मगुरुंचा विरोध) - हिंदु कोड बिल सभागृहात मांडल्यानंतर हिंदु धर्म पंडितांनी या विधेयकाला मोठ्या प्रमाणात विरोध केला.

● **शंकराचार्य ब्रम्हानंद सरस्वती :-** हिंदु कोड बिल चर्चेला आल्यानंतर हिंदु धर्माचे जगत्गुरु शंकराचार्य स्वामी ब्रम्हानंद सरस्वती यांनी हिंदु कोड बिलाला विरोध करताना म्हटले की, हिंदु कोड बिल हिंदु संस्कृतीच्या विरोधी असून वर्णाश्रम संकल्पनेवर हे आक्रमण आहे.

● **स्वामी करपात्री :-** स्वामी करपात्री महाराजांनी या बिलाची बदनामी केली. धर्मनिरपेक्ष सरकारला धर्माचे कायदे करण्याचे अधिकार नाही असे म्हणून त्यांनी जनतेमध्ये या बिलाची बदनामी सुरु केली. ते म्हणाले की, या बिलामध्ये सख्या बहिण-भावामध्ये विवाह करण्याची तरतूद आहे म्हणून हे इंग्रजीमध्ये छापले आहे. अशी बदनामी ते जनतेमध्ये करत होते.

● **शंकराचार्य जेटे शास्त्री :-** संकेश्वर पिठाचे शंकराचार्य जेटे शास्त्री यांनी ठिकठिकाणी दौरे काढून जनमत हिंदु कोड बिलाच्या विरोधी घडविण्याचा प्रयत्न केला. ते पंढरपूरच्या जाहिर सभेत म्हणतात की, डॉ. आंबेडकरांसारख्या महार जातीतील व्यक्तीला हिंदु धर्म शास्त्रातील माहिती सांगण्याचा अधिकार नाही. अशी टिका करुन डॉ. आंबेडकरांना गटारीतील पाण्याची उपमा त्यांना दिली.

● **स्वामी सत्यानंद सरस्वती :-** हिंदु कोड बिलाला विरोध करण्यासाठी १७ सप्टेंबर १९५१ पासून स्वामी सत्यानंद सरस्वती हे लोकसभेच्यासमोर उपोषणाला बसले होते. त्यांनी या बिलाला विरोध करण्यासाठी लोकांना पाठिंब्याचे आवाहन केले.

● **हिंदु महासभेचा विरोध :-** हिंदु कोड बिलाला हिंदु महासभेने मोठ्या प्रमाणात विरोध केला. सभागृहात आणि सभागृहाबाहेर हिंदु महासभा विरोध करीत होती. धार्मिक बाबतीत सरकाने कोणतेही कायदे करु नयेत अशी भुमिका हिंदु महासभेने घेतली.

● **स्त्रियांची कोड बिलाविरुध्द निदर्शने :-** आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे या विधेयकाला हिंदु सभेच्या महिला आघाडीने विरोध केला. अनेक महिला डॉ. आंबेडकरांच्या विरोधात लोकसभेच्यासमोर 'आंबेडकर हाय हाय' अशा घोषणा देऊन डॉ. आंबेडकरांचा निषेध करीत होते.

अशाप्रकारे हिंदु बिलाला धार्मिक, आर्थिक व राजकीय कारणांबरोबरच जातीय व्देषातूनही विरोध केला जात होता.

समर्थन :- सुरुवातीला पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरु हे हिंदु कोड बिलाचे कट्टर समर्थक होते. त्यांनी डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांना पत्र पाठवून हिंदु कोड बिलाचे समर्थन केले होते. परंतु नंतर पंडीत जवाहरलाल नेहरुंनी बिलाला पाहिजे तसा पाठिंबा दिला नाही. त्यांनी समर्थन दिले नाही.

आचार्य कृपालीनी, कमला चौधरी, पद्मजा नायडू, एन. व्ही. गाडगीळ, श्रीमती दुर्गाबाई या लोकसभेतील सदस्यांनी हिंदु कोड बिलाला समर्थन दिले.

सभागृहातील सदस्याबरोबर वेगवेगळ्या संघटनांनी पाठिंबा दिला. वि. स. खांडेकर यांनीही या बिलाला पाठिंबा दिला.

हिंदु कोड बिल स्थगित करण्याची घोषणा :- हिंदु कोड बिल लोकसभेत मांडल्यानंतर त्याला मोठ्या प्रमाणात विरोध झाल्यानंतर आणि आगामी निवडणुकीत कॉंग्रेसच्या मतावर विपरीत परिणाम होण्याच्या भीतीने २६ सप्टेंबर १९५१ रोजी पंडीत नेहरुंनी हिंदु कोड बिल स्थगित करण्याची घोषणा केली.

डॉ. आंबेडकरांची प्रतिक्रिया :- पंडीत नेहरु यांनी हिंदु कोड बिल स्थगित करण्याची घोषणा केल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी तात्काळ प्रतिक्रिया व्यक्त केली. ते म्हणाले की, स्वतःचा मुलगा वारला असता तर जेवढे दुःख झाले नसते त्यापेक्षा अधिक दुःख हिंदु कोड बिलाच्या शेवटामुळे
झाले आहे. त्यांच्या तोंडातून असे उद्‌गार निघाले की, 'It was killed and buried unwept and unsung न रडत, भाकत, जन्मापुर्वीच ठार मारण्यात आले.'

डॉ. आंबेडकरांचा राजीनामा :- पंडीत नेहरुंनी बिल स्थगित केल्याचे जाहीर केल्यानंतर दुसऱ्याच दिवशी २७ सप्टेंबर १९५१ ला डॉ. आंबेडकरांनी कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला.

ज्या डॉ. आंबेडकरांनी देशाची राज्यघटना लिहीली, ते कायदेमंत्री होते. परंतू स्त्रियांच्या अधिकाराला विलंब लागत असल्यामुळे त्यांनी राजीनामा दिला. परंतु दुर्देवाने त्यांना राजीनाम्याच्या कारणावरुन निवेदन करण्याची परवानगीसुध्दा दिली नाही. उपसभापती यांनी भाषणाची आगाउ प्रत मागितली तेव्हा डॉ. आंबेडकरांनी 'अशा तऱ्हेच्या अरेरावीला मान तुकवण्याची माझी इच्छा नाही.' अशी गर्जना करुन स्वाभिमानाने सभागृह सोडले.

हिंदु कोड बिलाची फलनिष्पत्ती :- डॉ. आंबेडकरांनी हिंदु कोड बिल तयार केले. परंतु त्यांचे हस्ते ते मंजूर झाले नाही. त्यानंतर १९५२ च्या सार्वत्रिक निवडणुका झाल्यानंतर पंडीत जवाहरलाल नेहरु यांनी डॉ. आंबेडकरांनी जसे तयार केले होते. तेच बिल तुकड्या तुकड्याने मंजूर केले.

१९५५ साली हिंदु मॅरेज ॲक्ट
१९५६ साली हिंदु सक्शेशन ॲक्ट
१९५६ साली हिंदु मायनॉरीटी गार्डनशिप ॲक्ट हिंदु लॉ.

अशा वेगवेगळ्या प्रकारच्या कायद्याची निर्मिती करुन हिंदु कोड बिल आज पूर्णपणे लागू झाले आहे. आज भारतीय स्त्रीला सरकारकडून ज्या सोई सुविधा व जे कायदे केले जातात. त्याची मुळ संकल्पना डॉ. आंबेडकरांची आहे. डॉ. आंबेडकरांनी हिंदु कोड बिलाच्या माध्यमातून भारतीय स्त्रियांना नागरी अधिकार मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. कमकुवत घटकासाठी राज्यसंस्थेने हस्तक्षेप रुन त्यांना संरक्षण व अधिकार मिळवून दिले पाहिजेत. याच कारणाने डॉ. आंबेडकरांनी हिंदु कोड बिल तयार केले व त्यासाठी आग्रह धरला. आजच्या काळात स्त्रियांच्या चळवळीमुळे, स्त्रियांच्या मागणीमुळे स्त्री विषयक धोरणे तयार रावी लागत आहेत. परंतु डॉ. आंबेडकरांनी कोणत्याही चळवळीशिवाय कोणत्याही मागणीशिवाय डॉ. आंबेडकरांनी स्त्रियांसाठी अतिशय मूलगामी धोरणे स्विकारली. त्यांच्या कार्याला, त्यांच्या स्त्रीविषयक दूरदृष्टीला निश्चितच तोड नाही.

आज जागतिकीरकणामध्ये पुन्हा कमकुवत घटक, दुर्बल घटक स्त्रीया, कामगार, दलित यांच्यापुढे अनेक नवीन प्रश्न निर्माण होत आहे. अशावेळेस पुन्हा डॉ. आंबेडकरांच्या दुरदृष्टीच्या विचारांची गरज आहे.

संदर्भ :-

१. पंडीत नलिनी - 'आंबेडकर'
२. रमोडे चांगदेव - 'डॉ. आंबेडकर आणि हिंदु कोड बिल'
३. णकिर रत्नाकर - 'हिंदु कोड बिलाची पार्श्वभूमी'
४. वर बी. एल. यशपाल - 'आधु. भारत का इतिहास'
५. आंबेडकर बी. आर. - Writing & Speeches of B. R. Ambedkar
६. फडके भालचंद्र - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
७. शाली सोह-नदास - 'हिंदु कोड बिल और आंबेडकर'